

Alt qatlar

İsmayıl Məmmədli
prof., dr.**GEYİM-KECİM ADLARIMIZ DİLİMİZİN ƏN
QƏDİM SÖZ YATIRLARI KİMİ**

Əvvəllər qədim insanlar geyimdən ancaq təbiətdən, onun şaxtasından, qızmarından, istisindən-soyuğundan, küləyindən, boranından, tufanından, leysanından və s. qorunmaq məqsədilə istifadə ediblər. Biz istərdik ki, daha çox elimizin və ulusumuzun adət-ənənəsi, onun mənliyi, xarakteri, məişəti, ümumən onu səciyyələndirən geyim-kecİM adları ilə, rəmzi mənada ellərimizi təqdim edən uzun-uzaq yüzillərimizdə, etiqad və inamlarımızda qorunub saxlanan geyim-paltar adları haqda nisbətən geniş bəhs edək.

Azərbaycanın milli geyimləri uzun sürən və çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş olan xalq maddi və mənəvi mədəniyyətinin yadigarlarıdır. Xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyimlər, onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Geyimlər, maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Geyimlər etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynamaqla xalqın həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən və həm də coğrafi şəraitindən asılıdır. Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimlərdə tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyim və onun bəzək-lərində və həm də bədii tikmə, toxuma və toxuculuqda özünü biruzə verir.

Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünün əvvəllərinə aid / miladdan öncə III minillik / tuncdan hazırlanmış iynə və biz tapılmışdır. Bu tapıntılar sübut edir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri özlərinə paltar tikməyi bacarırdılar. Kültəpədən və Mingəçevirdən / miladdan öncə II minillik / tapılmış gildən kiçik heykəllər və Mingəçevirdən tapılmış miladdan öncə V əsrə aid möhür- barmaqçıqlar o dövrün geyimləri

haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Eramızın V-VI əsrlərinə aid olan Mingəçevir katakombə qəbirlərindən isə müxtəlif ipək parçalardan tikilmiş geyimlərin qalıqları tapılmışdır. Miladdan öncə III-IV əsrlərə aid qızıl və gildən ayaqqabı formasında qayrılmış qabların tapılması azərbaycanlıların hələ çox qədim zamanlardan yüksək maddi mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edən əsaslı dəlillərdəndir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində geyim adları dilin ən qədim leksik vahidləri kimi məxsusi yer tutur. Lakin bu adlar bütünlüklə nə izahlı, nə ikidilli lüğətlərdə, nə də etnoqrafiya terminləri lüğətində də əhatə edilməmiş, bu tematik qrupa aid söz və söz birləşmələri tamamilə toplanmamışdır. B.R.Məmmədovanın “Azərbaycan dilində geyim adları” / rus dilində / adlı namizədlik dissertasiyası bu sahədə atılan qiymətli addımdır.

Əlbəttə, onu da göstərməyi lazım bilir ki, bir namizədlik dissertasiyası həcmində bir mövzunu bütün aspektlərdə təsviri, müqayisəli-tarixi, tarixi-etimoloji səpkidə araşdırmaq mümkün deyil. Yəni biz də bu sahəni tam əhatə edə bilmərik, çünki etnoqrafik leksikanın bir çox sahələrinin hamısını geniş şəkildə tədqiq etmək / leksik materialları toplamaq, lüğət tərtib etmək, linqvistik tədqiqat aparmaq, onu da bura əlavə etmək ki, Azərbaycan etnoqrafiyası hələ bu günə qədər də tam mənada öyrənilib, toplanılıb çap edilməmişdir. Biz geyimlə əlaqədar əksər söz və terminləri toplayıb, əsasən sinxron baxımdan bəhs etməyə çalışdıq. Bu gün Azərbaycan dilində işlənən / eləcə də tarixən ana dilimizdə, habelə başqa türk dillərində istifadə olunan – bunların çoxusu arxaikləşsə də / bir çox geyim adları türk mənşəlidir: bərk, papaq, don, dolaq, çuxa, köynək, kəpənək (yapıncı mənasında), kalağay, kəftan, başmaq, çarıq, kürk, tuman, tuman-köynək, yaylıq, geyim, geyim-kecim, arxalıq, yapıncı, çəpkən, sırğa// tana, çarqat, çadra, çarşab, çust, kütə, qartı, eşmək.

V.İ.Aslanov maddi və mənəvi mədəniyyətimizə aid sözlərin orta əsrlərdə də başqa dillərə poeziya vasitəsilə keçməsi faktını göstərərək yazır: “Biz X-XI əsrlərə qədər türk dillərindən, o cümlədən bizim dilimizdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə xeyli söz keçdiyini bilirik. Bu sözlərin çoxu yemək, quş, heyvan, oyun, geyim və b. adlar bildirən sözlərdir. Biz hələ Firdovsidə bəkməz, qoç sözlərinin, çovqan, amac, tutmac, qaptan /qaftan/, yasic, yelək, tacir kimi yüzlərlə sözlərin, -taş, -lax, -çı kimi sözdüzəldici şəkilçilərin çox qədimlərdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə keçdiyini və işləndiyini bilirik.”

Müəllif burada başqa sözlərlə yanaşı qaptan /qaftan/, yelək kimi geyim adlarını da nümunə çəkir.

«Narodı Kavkaza» etnoqrafik oçerkində göstərilir ki, Azərbaycan ərazisindəki təbii-coğrafi şəraitin olduqca müxtəlifliyi və rəngarəngliyindən, sosial-iqtisadi həyatın, mədəniyyətin inkişafından tarixən irəli gələn qeyri-müntəzəmlik geyimlərdə qədim ənənələrin özünəməxsus bənzərsizliyini daha çox qoruyub saxlamışdır. Geyimlərdə qədim ənənənin gözlənilməsi ölkənin bu və ya digər bölgəsinin təsərrüfatca, mədəniyyətcə inkişafını aydın dərəcədə əks etdirir, bu həm geyimlərin tiplərində, həm də onların adlarındakı varlıqların zənginliyi ilə səciyyələnir. Lakin Azərbaycanın feodal xanlıqlara parçalanması nəticəsində yaranmış lokal-məhəlli fərqlərə baxmayaraq bu ölkənin bütün mədəni əyalətlərində geyim adları- ümumi, əsas cəhətlərə malikdir ki, bu da Azərbaycan xalqının tarixən formalaşmış, yaranmış etnik birliyini təsdiq edir. Yuxarıda qeyd etdik ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda uzun illərdən bəri davam edib gələn ənənəyə uyğun olaraq qadın və kişi geyimləri öz orijinallığını mühafizə etmişdir. Maddi mədəniyyətin bir növü kimi milli geyimlər də xalqı səciyyələndirən, fərqləndirən, milli cəhətdən sonrakı yüzillərə çatdıran vacib etnoqrafik faktlardır. Biz burada bir məsələyə də toxunmağı vacib sayırıq.

Hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda istehsal olunan 20-dən artıq parça ana yurduumuzdan başqa ölkələrə də ixrac olunurdu. Bu parçalar sırasında ipək-zər bəft, xara qaymağı, atlas, tafta, kəmxə, tirmə, qanovuz, mov və s. ; yunşal, mahud və s. pambıq-kiseyi, midqal, fay və s. fata, bez, qumaş, keci və b. parçaların adlarını çəkmək olar. Şübhə yoxdur ki, parça xalqın mədəniyyətini əks etdirən elementlərdən biridir. Parçaların naxışı və rəngləri həm bir xalqı başqasından ayırmağa, həm də eyni xalqın içərisində müxtəlif sinfi təbəqələrin nümayəndələrini fərqləndirməyə imkan verirdi.

XIX əsrdə artıq Azərbaycanda geniş yayılmış parça növlərinin başqa-başqa çeşidləri ilə də rastlaşırıq. Məsələn, qırmızı zərxara, tünd qırmızı rəngli atlas, bənövşəyi məxmər, moruq rəngli məxmər, dama-dama, qaz-qaz, gülməxmər (güllü məxmər kimi də işlənir), qara rəngli məxmər, ağ mahud, qara mahud, qırmızı mahud, tünd bənövşəyi qanovuz, qədək, çit, ağ nazik yun, pambıq parça və s. Bu dövr poeziyasında, xüsusən də “Aşıq Alı şeirlərində” “atlas”, “ipək”, “şal”, “xara” və b. parça adlarına gözəllərin təsvirində gen-bol müraciət olunur.

Tarixdə belə hallar olmuşdur ki, bəzən dövlət başçıları əhalinin məişət məsələləri ilə bağlı, konkret desək, geyim və qiyafət sahəsində də inqilabi dəyişikliklər aparılmasını zəruri hesab etmişdir. Bugünkü Türkiyə respublikasının yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk vaxtilə Türkiyənin çağdaş sivilizasiya səviyyəsinə ən qısa zamanda çata bilməsi üçün atatürkçülük adı ilə

məşhur olan düşüncə sistemi yaratmışdır. Bu sistemdə ictimai inqilablar adı ilə tanınan qəbul edilmiş qanunlar da var: qadınların ictimai həyata cəlb edilməsi, onların vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarının kişilərlə bərabər tutulması, qiyafənin çağdaş şəkil alması, Məkkə və türbələrin bağlanması, soyadı haqqında qanunun qəbulu, bir sıra ləqəb və ünvanların ləğvi, beynəlxalq saat, təqvim və rəqəmlərin, ölçü vahidlərinin qəbulu türk inqilabının ictimai sahədə müvəffəq olduğu başlıca çağdaş tədbirlərdir. Atatürkün özünün bu xüsusda söylədiklərini diqqətinizə çatdırırıq: “Elm və səhiyyə işlərində praktik olacağıq, hər baxımdan qəbul edilmiş mədəni qiyafət geyinəcəyik. Bu işdə heç bir tərəddüdə yol verilməyəcəkdir. Biz, mədəni insan olduğumuzu sübut etmək və göstərmək üçün hər nə lazımsa həyata keçirməkdə əsla tərəddüd etməyəcəyik... Soruşuram:

Bizim qiyafətimiz millidirmi? Bizim qiyafətimiz mədənidirmi və beynəlxalq standartda uyğun gəlirmi? Sizə müraciət edirəm. Sözlərimə görə məni üzürlü hesab edin.

“Altı daraq, üstü yaraq” sözləri ilə ifadə oluna biləcək bir qiyafət nə millidir, nə də beynəlmiləl. O halda mən sizdən soruşuram: qiyafətsiz millət olarmı, arkadaşlar? Çox qiymətli bir cövhəri çamura batıraraq, dünyaya göstərməyin mənası varmı? Bu çamurun içindəki cövhər – gizlidir, siz başa düşmürsünüz – demək doğrudurmu? Cövhəri göstərə bilmək üçün təbiidir ki, çamuru atmaq lazımdır. Cövhərin qorunması üçün bir qab düzəltmək lazımdırsa, onu qızıldan və ya platindən düzəltmək lazım gəlməzmi? Bu qədər aydın həqiqət qarşısında tərəddüd etmək düzgündürmü? Bizi tərəddüdə sövq edənlər varsa, onları axmaq və kütbeyin adlandırmaqda yenə tərəddüd edəcəyikmi?

Yoldaşlar, Turan qiyafətini axtarıb diriltməyin vaxtı deyildir. Mədəni və beynəlxalq qiyafət bizim üçün çox cövhərli, millətimiz üçün layiqli bir qiyafətdir. Onu geyəcəyik. Ayağında çəkmə, əynində şalvar, jilet, köynək, qalstuk və əlbəttə, bunların tamamlayıcısı kimi başda günlüklü baş örtüyü. Bunu açıq söyləmək istəyirəm: bu baş örtüsünün adı şapkadır. Sürtük kimi, bonjur kimi, smokinq kimi, frak kimi əşl şapkamız. Buna münasib deyildir, deyənlər var. Onlara deyək ki, çox qafilsiniz: əgər yunan baş örtüsü olan fəsi geymək münasibdirsə, şapkanı geymək nə üçün münasib olmasın? Və yenə onları bütün millətə xatırlatmaq istəyirəm ki, Bizans keşişlərinin və yəhudu hahamlarının xüsusi paltarları olan cübbəni nə vaxt, nə üçün və necə geydilər? Bütün boş və əsassız sözləri aradan qaldırmaq lazımdır. Papaq geyəkmi kimi sözlər mənasızdır. Papaq da geyəcəyik, Qərbin hər cür sivilizasiya əsərlərini də alacağıq. Mədəni olmayan insanlar mədəni olanların ayaqları altında qal-

mağa məruzdur.”

Türkiyə üçün Atatürk inqilabi xidmətlərini zaman özü təsdiqlədi: o, həqiqətən də respublikanı ən sivilizasiyalı ölkələr sırasına çıxara bildi. Qaldı məişət, həyat tərzi məsələlərinə gəlincə bu barədə biz o fikirdəyik ki, milli sahədə, etnoqrafik baxımdan Avropaya, Qərbə meyl bu gün də davam etməkdədir, bizzə, bunu tamamilə təqdir etmək mümkün deyil. Utkan Qocatürk isə bu məsələyə öz münasibətini belə bildirir: “Çağdaş geyim-kecim mədəni olmağın ən təbii ifadəsidir. Buna görədir ki, Atatürk çağdaşlaşma atılımları içində papaq və qiyafət inkişafına böyük əhəmiyyət verdi. Bu o zamana qədər davam etdi ki, mövcud qiyafətimiz nə milli idi, nə də müasir tələblərə cavab verirdi.

Fəs, kalpak, külah, təkkə, sarıq kimi başlıqlarla yanaşı, cübbə, cəkət, şalvar, potu, pantolon / kalpak –dəri papaq, çal papaq, külah- konusvarı papaq; təkkə- araçqın; sarık- çalma, əmmamə; potur- büzməli, balağı dar şalvar; pantolon- don, qaftan, tuman; cəkət- çuxa / kimi hər cür qiyafət cəmiyyətimizə zahiri görünüş baxımından qarmaqarışq bir mənzərə verirdi. Halbuki, fikirlə, varlığı ilə sivilizasiya dünyasına qovuşmağa qərar vermiş türk milləti bunu yaşayışı ilə, zahiri görünüşü ilə də sübut etməli idi”.

Geyim və parça adlarını mənşəcə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: I Türk mənşəli sözlər. II Alınma sözlər. a) ərəb və fars sözləri; b) rus, Avropa və b. dillərə məxsus sözlər.

I. Türk mənşəli sözlər: arxalıq, başmaq, börk, papaq, don, dolaq, ayaqqabı, yaylıq, kəpənək (yapıncı), kaftan, geyim-keyim, yapıncı, eşmək, qurtı, kürk, kütə, sırğa (tana), üst-baş, çadra, çarqat, çarşab, çust və s.

Geyim sözü ayrı-ayrı türk dillərində təxminən eyni səslənir: qaraç. –b. kiyim, qum, qiyim; qaz. kiim; tat. kiem; qırğ. kiyim; türk. qeyim və s.

Müqayisə üçün bəzi ümumtürk geyim adlarının müxtəlif türk dillərində işlənən formalarını verək:

Üst-baş. Az. üst-baş; qaraç.-b. yüs-baş; noğ. üsti-baş; tat. os-baş; başq. os-baş; özb. usst-boş.

Don. Don termini ilk öncə qədim türk dillərində ümumiyyətlə, paltar anlamını ifadə etmişdir / DTS, 574/ ton- paltar, geyim “Drevneturkskiy slovar”da ton kedim qoşa sözü də verilir- paltar ton opraq, ton tolum, iç ton, kedim ton, qulaq ton ifadələri də var /DTS.574/. Türk, -don, qum. –ton, noğ. –ton, tat. – tun, yağ. – son /kürk/ qırğ. – ton “kürk”. Ümumiyyətlə, “Üst paltarı” / əsasən kişi paltarı/, qaz. –ton.

Çəpkən. Başqa türk dillərində çepken formasında işlənir. Çəpkən sözünün etimologiyası bir o qədər də aydın deyil. H.Vamberi belə hesab edir ki, çep-

keni çapan jabınlak /alt/ dır. İ.Otarova görə isə: çepken çepken çek “çək-mək”, “vurmaq”, “doğramaq, yarmaq” deməkdir. İ.Otarov Xabiçevin qənaətini qəbul edir. Bizim fikrimizcə də çepkən sözü – çek feili ilə bağlıdır.

V.V.Radlovun lüğətində də çepken sözü çoxmənalı söz kimi təqdim edilir; /çepken / çekmen, çekpen/ “mahud”, “plaş”, “enli şalvar”, “mahuddan kaf-tan”, “astarlı paltar”/ Radl.III, s.1956,1995/.

Yaylıq. Üçkünc, ya dördkünc parçadan ibarət qədim baş örtüsü- yaylığını başına örtmək /ADİL- Iıc., s.477/. Qadın baş örtüyünün növlərinin ümumişlək adlarından birini bildiren yaylıq sözü də ümumtürk mənşəlidir və bir sıra türk dillərində də işlənir: türkm. yaylık, uyğ. yaqlıq, kırım-tat. yaqğlıkğ, qaraç.-b. jaulukğ, qırq. maylık, tat. yaulık, qaz. maylıkğ, noq. əvlik və s.

Yaylıq sözünün etimologiyası haqqında iki müxtəlif fikir var. Birincisi, M.Asamutdinova həmin sözün kökünü yap “örtmək, üstünə salmaq” sözü ilə bağlayır. R.Axmetyanovun mülahizəsinə yay sözünün kökü yaq, yağ, “piy” sözüdür. V.Aslanov və Qukasyan da R.Axmetyanovun fikri ilə razılaşırlar: Göstərilən söz “tərlik” sözünə müvafiq olaraq yaranmışdır. Çox güman ki, qədim azərbaycanlılar yaylıqdan yalnız tər silmək üçün istifadə etmişlər. Tər isə yağlı olduğundan onu yağlaq adlandırmışlar. Bu söz XVII əsrə qədərki Azərbaycan dili abidələrinə də təsadüf olunmuş, XVIII əsrdən sonra yaylıq formasında işlənməyə başlamışdır.

B.R.Məmmədova da həmin sözdən bəhs edərkən R.Axmetyanov, V.Aslanov və V.Qukasyanın mülahizələrini qəbul edib onlarla razılaşıb.

Bir cəhətə də nəzər salmaq yerinə düşərdi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində dəsmal sözü / əl dəsmalı, cib dəsmalı, burun dəsmalı / yaylıq sözünün burun yaylığı mənasını sıxışdırmışdır. Daha sonra yaylıq təkə əl, üz, burun, tər silmək üçün işlənməmişdir, ondan baş örtüyü kimi də istifadə olunmuş, indi də olunur. Həm də onu qadınlar qış fəslindən başqa vaxtlarda, xüsusən də yaz-yay aylarında başlarına örtürlər. bizim fikrimizcə, həmin sözü yay-lıq yəni, yayda başa örtülən örpək məzmununda açıqlamaq doğru olardı. Biz geniş mənada mövzumuza aid olmadığını nəzərə alıb üst-baş, don, çepkən, yaylıq kimi ümumtürk geyim adları barədə verdiyimiz izahlarla kifayətlənirik.

XIX əsrin sonlarına XX yüzilin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda bir çox müxtəlif rəngli bahalı parçalar / ipək, yun, şal və s. / toxunmuşdur. Onu da deyək ki, aşağıda adlarını çəkdiyimiz həmin parçaların böyük bir qismi müasir məişətimiz üçün köhnəlmiş, az bir hissəsindən isə kənd yerlərində təsadüfdən təsadüfə istifadə olunur. İpək parçaları: zərxara, alxara, zər ələm, zərnədur, qanovuz, linkə qanovuz, sərtpoz qanovuz, çərtov qanovuz/ dorayı,

tafta, şalatlaz, məxmər, kəmxə, gülməxmər, güllü məxmər, moruq rəngli məxmər, bənövşəyi məxmər, qara məxmər, mov, xaar, atlaz; pambıq parça adları: qlas, fay, midqal, ağ, fata, ağ qıraq, qədək, bez, hələbi, çadar, cuna, çit; yun parça adları: tirmə, misqalı tirmə, şal, incə yun parça, ağ nazik yun, mahud.

Bu gün xara, atlaz, məxmər, çit, satin, şal, bez, cuna kimi parçalar / müasir dövrdə toxunan və idxal olunan parçalarla yanaşı / yenə də xalqımızın məişətində üstün yer tutur.

XIX əsrin sonu XX yüzilin əvvəllərində mətbuat və bədii ədəbiyyatdan bəllidir ki, bir sıra pambıq parçalar toxunduğu ölkənin, şəhərin, yaxud da fabrikin adı ilə adlandırılmış: “Firəng çiti”, “rus çiti”, “Tağıyev ağı”, “Proxoro ağı” və s. / Hələlə kələğayılar barədə də bu sözləri demək olar: Gəncə kələğayısı, Şamaxı kələğayısı, yaxud Şamaxı, Benqal, Heratı kələğayı, Hələbi kələğayı

Uzun illərdən bəri davam edib gələn ənənəyə, hələlə etnoqrafik təsnifata sadıq qalaraq biz geyim adlarını aşağıdakı bölgü əsasında diqqətinizə çatdırırıq: a) qadın geyimləri, b) kişi geyimləri, c) bəzək adları.

Qadın geyimləri. I. Qadın əyin geyimləri: köynək, üst köynəyi, can köynəyi, alt köynəyi, ət köynəyi, şəltə, cüt tuman, darbalaq, cütbalıq, arx-alıq, küləcə, don, ləbbadə, tuman /10-12 taxtalı tuman/, üst tuman, çəpkən, kürdü, Xorasan kürdü, baharı, çaxçur, nimtənə, zıvını, cübbə.

Qadın baş geyimləri: II. çutçu, təsək, dingə, çalma/ məxmər və yaxud qanovuzdan/, sərəndaz, naz-naz, bələlə, xarala, bənərə, alafa örpəklər, bağdadı, yaşmaq, alınlıq, çadra, atlaz çadra, çit çadra, rənginə görə qırmızı, ağ örpəklər, tor, rübənd, tül, qıyqac, araxçın, ləçək, yaylıq, cüna, tirmə, şal, çarqat, kələğayı, hələbi, çarşab, şal, başlıq, şəddə.

Qadın ayaq geyimləri: III. qondara, məst, uzunboğaz çəkmə, başmaq, tumac başmaqlar, üzütikməli başmaq, tikməli başmaq, çust, corab, sarğı başmaq.

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində adətən zəngin, varlı ailələrin qadınları qanovuz dab, mov, darayı, xara və b. parçalardan paltar geyirdilər. qadınlar adətən toy geyimlərini zərxara, atlaz, məxmər və b. müxtəlif ipək parçalardan tikdirirdilər. indinin özündə də ipək parça öz mövqeyini qoruyub saxlayır. Cavan qız və gəlinlər toy paltarlarını ənənəvi olaraq moruq rəngli, tünd qırmızı, yaxud da çəhrayı parçalardan biçdirərdilər, yaşı qadınlar isə toylarda tünd rəngli paltarlar geyirdilər.

Kişi geyimləri. Kişi geyimləri də tarixən uzun bir inkişaf yolu keçmiş, milli keyfiyyətlərini saxlamışdır:

I.Kişi üst geyimləri, ənənəvi əyin geyimləri: köynək, arxalıq, don, çuxa, kürk, Ərdəbil kürkü, Xorasan kürkü, yapıncı, baharı, sərdarı, çərkəzi, çuxa, vəznəli çuxa, vəznəsiz çuxa, birvəznəli çuxa, ikivəznəli çuxa, qurşaq, kəmər, gümüş kəmər, məndülə, dizlik, nifəli şalvar, şalvar, canlıq, əba.

II.Baş geyimləri. Papaq, börk, təsək, arakçın, başlıq, sarıq, əmmamə, motal papaq, sürpapaq, şələpapaq, Buxara papaq, doqqa papaq, Xurmayı papaq, qələmi papaq, “Şikari”, “qacarı”, “qoçu papağı”.

III.Ayaq geyimləri: çarıq, bağlı çarıq, əcəmi çarıq, kalmanı çarıq, şirvani çarıq, şirazi çarıq, qılıbüzmə çarıq, qarğaburun çarıq, kürdüvari çarıq, ədük, başmaq, ayaqqabı, uzunboğaz çəkmə, dolaq, patava, papış, sarğı, dolaqlıq, patavlıq, sarıqlıq, corab, yun corab, məst, nəleyin, çust, ayaq şalı, şətəl, dübəndi, qondara, şiblit.

Ayaq geyimləri üçün materiallar: aşılanmış gön, xam gön, tumac, xrom, qara rəngli dəri, müşkü, köşə, çarığın köşəsi, köşəsindən yanmaq, köşə çəkdirmək.

Geyimin (paltarın) ayrı-ayrı hissələrinin adları:

Q.Qaraqaşlı paltarın 9 hissəsini qeyd edir: dal (kürək), qol, qabaq (sinə), əyindirlik (çiyindirlik), yaxa, qolluq, biləzik (bilərzik), ətək, xışdək. Göstərilən geyim hissələrindən başqa belbağı, cib, qurşaq, qayış, bilək, balaq, qolçaq, düymə, ilcək, döşlük, önlük, oyma, qarmaq, qoltuqaltı da paltarın hissələrinə aid edilir. Daha sonra əlcəkdən də geyim elementi kimi bəhs edilib: meşin əlcək, qadın əlcəyi, beşbarmaq əlcək, təkbarmaq əlcək, yun əlcək, dəri əlcək, tumac əlcək kimi növləri göstərilir.

Azərbaycan ərazisində tərkibində geyim adları işlənən bir çox etnonim, toponim, etnotoponim və b. onomastik adlara da təsadüf edilir: qarapapaq, Şişpapaqlar, Ağköynək, Kəmərli, Qaradolaq, Ağşalvarlılar, Qarışalvarlılar, Qarabörklü, Qaradonlu, Kəpənəkçi, Alaqrşaqqlı.

Türk mənşəli rus soy adlarının yaranmasında geyim adları iştirak etmişdir: Başmakov, Epança, Epançin, Erlıkov, Kablukov, Kolpakov, Çarıkov, Kolçak, Kurşakov, Çulkov, Şarapov.

Qırmızı rəngli ipək parçalar al, ağ rəngli çit parçalar isə ağ (ağ rəngli müxtəlif parçalar da deyilmişdir) adları ilə daha çox məşhurlaşmışdır. Danışıda belə ifadəni tez-tez işlədirlər: filankəs al da geysə yaraşır, şal da.

Azərbaycan sənətkarlarının toxuduğu parçaların keyfiyyətli olması, onların estetik baxımdan qəlb oxşaması, zərifliyi, gözəlliyi xalq arasında bir çox metaforik məzmunlu adların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əslində onların öz əsl adlarını bəlkə də xatırlatmaq çox çətin olardı. Bəzi parçalar rənginə, materialına görə metaforik adlarla məşhurdur: “Gendədur”,

“alışdım-yandım”, “qonşu bağı çatdasın”, “küçə mənə dar gəlir”, “Gecə-gündüz”, “hacı bəri bax” (Hacı mənə bax)

Alınma sözlərdən ibarət geyim adları. “Son dövrlərə qədər ərəb və fars dillərinin təsirini daha çox şişirdilər. əgər bir tərəfdən türk dillərində, həmçinin digər tərəfdən ərəb və fars dillərində türk dilləri materiallarına əsasən izahı çətin olan leksik paralellər aşkara çıxarılmışdır ki, bunları da heç bir şübhə olmadan ərəb və fars alınmalarına aid edirdilər.” Bununla belə, ana dilimizdə işlənən ərəb və fars mənşəli alınma geyim və parça adları da az deyil. İndi bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Ərəb və fars mənşəli sözlər. Ərəb mənşəli alınmalar: məxmər, zəncirə, cübbə, ləbbadə, əba, abaaun, əmmamə, xirçə, parça-bez, qumaş, paltar, zünnar, ətləs, niqab (üz örtüyü), yaşmaq, şalatlaz-parça.

Fars mənşəli alınmalar içərisində parça və geyim adları üstünlük təşkil edir: zərbəft, xara, qanovuz, lingə qanovuz, sətov qanovuz, çərtov qanovuz, kəmxə, tirmə, midqal, küləh, küləh-duz, şəbküləh, şirazi papaq, zər-zibə, zərxana, şalvar, piləkduz, baş örtüyü, pirahən, köynək, pələs, paltar, nimtənə, mimtənə, candonu, dübəndi, şərf, şarf, papuş.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında küləh baş geyim, fars alınmasına təsadüf edirik: Altmış ərəkəc dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ərəkəc dərisindən küləh etsə, qulaqlarını örtmiyə, qoli, budı xıracə, uzun baldırları incə, Qazanbəgün tayısı, At ağızlı Uruz qoca çapar yetdi.

Fransız dili mənşəli parça və geyim adları: batist, beret, bluza, bot, botinka, bukə, velür, drap, məxmər və pluşün bəzi növlərinin adı, drap, drapri, jaket, kaşne, kristalon, kostyum, krep, krepdeşin, krepjorjet, krepşifon, mundir, gipür, malkizet, markoken, poplin, ponama, pike, sürtük, manto, palto, triko, trikotaj, trikotin, şifon, flanel, bandaj, korset, kaşne.

Birinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus ikinci tərəfi fransızca olan geyim bildirən birinci növ təyini söz birləşmələrinə də təsadüf edirik: ipək trikotaj, yun trikotaj, pambıq trikotaj.

İngilis dili mənşəli geyim və parça adları: velvet, disko, koverkot, sviter, cins, cemper, pijama, pencək (pidjak).

Alman, latın, yunan, holland, polyak, tibet və b. dillərə məxsus əsasən rus dili vasitəsilə alınan geyim adları da müşahidə olunur: qalstuk, büsthalter, kitel, diaqonal (parça adı), gimnastyor, bayka, lama (palto), kaşmir, türban, səndəl, furajka, kolqotki.

Rus mənşəli: bobrik (parça), bosonojka, qaloş, kepka, yubka, kofta, mayka, plaş, palto-plaş, tursik, tufli, şapka, şlyapa.

Plaş ismi ilə bir neçə söz birləşməsi də işlənir: dəri plaş, başlıqlı plaş,

sırıqlı pləş, pləş-çadır.

Bəzək adları. Yeri gəlmişkən bir tarixi-bədii həqiqəti də yada salmaq istərdik. Miladın ilk əsrlərində ərəbdilli poeziyada türk-Azərbaycan mənşəli bir çox sözlər, o cümlədən də məişət sözləri işlənmişdir. M.Mahmudov yazır ki, VI əsr şairi Meymun ibn Qeys Ə'sa öz yaradıcılığında bir çox əcnəbi sözlərlə yanaşı Azərbaycan sözü "yaraq" sözünü aşiqanə şeirlərindən birində Mirsəm adlı gözəlin bəzəyini təsvir edərkən "yaraq" sözünü işlətməmiş, Ə'sanın divanına yazılan şərhdə o "bilərzik", "qolbaq" kimi izah olunmuş, həm də "enli geniş qolbaq" mənası daşdığı göstərilmişdir. M.Mahmudov yaraq sözünün bu gün bəzək əşyası kimi mənasını saxlayan (onun silah, hazırlıq, dəskah, mərasim mənalı da var) yeganə fakt kimi "düzəlib hər yarağı, qalib saqqal darağı" atalar sözündə qaldığı fikrini qeyd edir.

Bəzək adları geyim adları tematik qrupuna daxildir. əslində bəzək şeylərindən bəhs edərkən əsasən zərgərlik məmulatlarının adlarını nəzərimizə gətiririk. Bütövlükdə metal emalı ilə bağlı peşə-sənət leksikasına daxil olan zərgərlik məmulatlarının adlarını tədqiq etmək dilçiliyimizin terminologiya sahəsində ən aktual problem olaraq qalır.

H.A.Əsgərov bu xüsusda bəhs edərək yazır: "Dilimizdə metal emalı ilə bağlı sözlərin araşdırılması onların leksik-tematik baxımdan təsnifatının verilməsini xüsusi təsnifat kimi meydana çıxarır." Bəzək adları geyimlərə aid olduğundan burada təkcə zərgərlik məmulatlarının adları haqda deyil, habelə geyimi tamamlayan başqa bəzək adlarından da (tikmələr, kəmərlər və s.) bəhs edilir.

Daşdıqları vəzifəyə, başqa sözlə, gəzdirilmə tərzinə görə bəzəklər: qulaq, baş, boyun, döş, bel, bilək və barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif növlərə ayrılır. Bundan başqa libaslara bənd edilən bəzəklər də qadın zinətlərinə daxildir.

Qulaq bəzəkləri dördüymə, qırxdüymə, heydəri, satılsırğa, minarə sırğa, şarlı sırğa, badamı sırğa, gənə sırğa və s. adlarla tanınan müxtəlif tanalardan ibarət olmuşdur.

Qadın zinətləri içərisində baş bəzəkləri də özünəməxsus yer tutur: cütqabağı, qarmaq, qızıl sancaq, tac və s. Müasir dövrdə isə abadok, daraq, biqudi, bijuteriya, bezdeluşka, nevdimka, sancaq, klon və s.

Ötən yüzillərdə varlı qadınlar kəhrəba, mirvari və yaxud "arpa" qızıldan düzəldilmiş qiymətli boyun bəzəkləri gəzdirirmişlər. Təkcə onu deyək ki, Şirvan qadınları arasında həmçinin çəkiç, qarabatdaq, göl və s. kimi boğazaltılar geniş yayılmışdır.

Bilək və barmaq bəzəkləri də (üzük və qolbaqlar) Azərbaycan qadın-

larının geyimində əhəmiyyətli yer tutmuşdur və bu gün də öz mövqeyini saxlayır: zümrüd, almaz, yaqut, firuzə, brilliant qaşlı üzüklər, əqiq üzüklər, “paxlava” qaşlı üzüklər. qaşsız üzüklər içərisində “nişan üzüyü” xüsusilə fərqlənir. Nişan üzüyü adaxlandıqdan sonra barmağa taxılırdı. Ənənəyə görə nişan üzüyü sol əlin “gəlin barmağı”na taxılırdı. İndi də bu adət davam etdirilir. Dul qadınlar isə onu şəhadət barmaqlarına dəyişdirirdilər.

Bəzək adlarını aşağıdakı bölgülərə ayırmaq olar: Zərgərlikdə istifadə olunan material adları və b. bəzək əşyalarını adları. Azərbaycan mənşəli: qızıl, gümüş, altun, almaz, sümük, tunc, mis, sırğa, üzük, boyunbağı, qolbağı, cütqabağı, boğazaltı, bilərzik. Dilimizin inkişafının ilk dövrlərində ikinci növ təyini söz birləşmələri quruluşca birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqlənməmişdir. Məs: bilərzik – bilək üzük; alınlıq, aralıq, qızıl ətklik, qızıl və ya gümüş qulplu pul, düymələr, arpa, zincirə və s. Alınma sözlər: kəmərbənd, kəmə, kəmərcin, brilliant, zümrüd, yaqut, mirvari, firuzə, əqiq, həmail, boyunbənd, sinəbənd, imarət (qadınların istifadə etdikləri bəzək şeylərinin dəstinə deyirdilər).

Geyim komplektinə daxil olan libasa bəndlənən bəzək (toxuma və hörmə bəzəklər, zərgərlik üsulu ilə hazırlanan zinətlər) adları: bafta (enli və dar bafta), çapara, hərəmi, qaragöz, sərmə, tək sərmə və qoşasərmə, şəms, pürçüm, qotaz, pitik, bəxyələr: qoşa sarıq, əyrim-üyrüm, dördiyənə, səkkiziynə, qaysıqulpu, toyuqayağı, çalkeçir, doldurma, araxçını tikiş, muncuqlu tikiş (tikmə növləri). Arpa, midaxıl, həbbabı, böyrəyi qızıl, qoza düymə, pilək, ətklik, pilək ətkliyi, əşrəfi ətklik (köynək), zəncirə qızıl sərmə. Aypara, Ayulduz, qarğa dırnağı, kəpənək, gül, günəş, qarmaq (başbağlanan qızıl, gümüş və bürüncdən bəzək şeyi), kəsmə, sarma, köbə, şah-pəsənd, gülbətin, muncuq məlidə müxtəlif çeşidli baftalar, qoza. Katibi, düymələr, gümüş kəmə, gümüş toqqası olan kəmərlər, sürmə, ənlük-kirşan, xına, qurşaq, çaxma bəzəklər.

a) Üzük adlarını xüsusi olaraq qeyd edək: üzük, qaşlı üzük, qaşsız üzük, firuzə qaşlı üzük, brilyant qaşlı üzük, əqiq üzük/ qırmızı və narıncı rəngli qiymətli daşdan, paxlava üzük, nişan üzüyü, əyrəmçə, qızıl üzük, altun üzük.

b) Tikmə adları: Gülbətin tikmə, muncuq tikmə, pilək tikmə, tikməli çəkmə, üzütikməli başmaq, basmanaxış tikmə, təkəlduz tikmə.

ƏDƏBİYYAT

V.İ.Aslanov. XII əsrəqədərki Azərbaycan dili haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983

- Utkan Qocatürk . Atatürk. Bakı, Elm, 1991
- İ.M.Otarov. Professionalğная leksika караçaevo-balkarskoqо язика. Налğçик, 1978
- X.Xabiçev. Karaçaevo- balkarskoe imennoe slovoobrazovanie. Çerkessk, 1971
- H.Vamberi. Etimoloğisches Wörterbuch der türko-tatarischen Sprache. Zeipziq, 1878
- K.T.Karakaşlı. Materialğная kulğtura azerbaydjanüev severo vostoçnoy i üentralğnoy zon maloqо Kavkaza. V., 1964
- B.R.Məmmədova. Azərbaycan dilində geyim adları. N.D. Bakı, 1992
- K.M.Musaev. Leksikoloğия törkskix язиков. M, 1984
- H.A.Əsgərov. Azərbaycan dilində metal emalı ilə bağlı peşə-sənət sözləri, Bakı, 2003
- A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977
- R.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii sənətkarlığı. Bakı, 1966
- V.İ.Aslanov. Onomastik vahidlərin qədim leksik laylarını öyrənməkdə yeri // Azərbaycan onomastik problemləri. III, Bakı, 1990

SUMMARY

Names of Dresses as Ancient Word Base

The article of professor Ismayil Mammadli is dedicated to the names our national dresses. Azerbaijan national dresses are keepsakes of material and spiritual culture of people passed a long-term and very complex development way. Dresses which are associated with the history of the people, its culture are valuable sources for learning. Clothes, rather than all other aspects of the material culture of the people are reflecting national characteristics, as well as including ethnic attributes. Together with the names of national dresses names of jewellery and adornment items which used by our people since ancient times have been presented and the explanations have been given in the article.

